

УДК 811.161.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2024-209-18>**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ СМЕРТЬ У НОВЕЛАХ
В. СТЕФАНИКА: КОРПУСОБАЗОВАННИЙ ПІДХІД****VERBALIZATION OF THE CONCEPT *DEATH* IN THE SHORT
STORIES OF V. STEFANYK: A CORPUS-BASED APPROACH****Дружб'як С. В.,***orcid.org/0000-0001-8971-9852*

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри прикладної лінгвістики

Національного університету «Львівська політехніка»

Дрібко В. М.,*orcid.org/0009-0000-7718-730X*

студентка четвертого курсу

кафедри прикладної лінгвістики

Національного університету «Львівська політехніка»

Дослідження присвячено вивченню вербалізації концепту СМЕРТЬ у новелах українського новеліста-експресіоніста Василя Стефаника за допомогою інструментарію генеральний регіонально анотованого корпусу української мови ГРАК. Матеріалом дослідження слугували 45 новел автора. Зазначаємо, що концепт СМЕРТЬ належать до універсальних концептів, адже він наявний у всіх культурах та мовах та є багатозначним поняттям. Проаналізовано праці українських лінгвістів, які досліджують концепт СМЕРТЬ, виявлено багатогранність цього поняття та основні аспекти його дослідження. Вважаємо, що концепт СМЕРТЬ є різко негативним поняттям, що має чимало конотацій: як от від закінчення життя чи переродження, тобто якогось процесу, до персоніфікації. З огляду на парадигматичну структуру концепту, у запропонованій роботі застосовано програму корпусного аналізу текстів Sketch Engine. Визначено, що для проведення аналізу доцільно використати також такі інструменти як Word List, Concordance та Key Words. Виділено вербалізатори концепту СМЕРТЬ, об'єднано їх в групи: ознаки смерті (труп, тіло, душа, очи) та обряди (плакати, голосити, могила, хрест, трунва, руки, ноги). Окремо виділено саме слово смерть та життя (протилежне смерті), земля. Здійснено пошук та отримано чимало словосполучень з ключовими словами, проаналізовано їх на частини належності, довжину та значення. У результаті, встановлено, що автор у своїх новелах найчастіше послуговувався дієслівними та прийменниковими словосполученнями в прямому значенні. Були виявлені вирази, що є авторськими, оригінальними: найменшого значка життя, душа замерзла в тілі, на ті очи смерть чорний габій пускає, очи віпали і покотилися як мертве каміне по землі. Василь Стефаник трактує смерть не лише як «завершення життя», про що свідчить дефініція цього поняття в «Словнику української мови», а значно ширше, наприклад, утотожнює її з багатьма обрядами: прощання з тілом, проведення до могили, саме поховання. Це свідчить про широкість його мислення, схильність до образності та метафоричності, багату лексику та цікавий світогляд.

Ключові слова: концепт, вербалізація, корпус, смерть.

The research is devoted to studying the verbalization of the concept of DEATH in the short stories of the Ukrainian expressionist writer Vasyl Stefanyk, using the tools of the General Regional Annotated Corpus of the Ukrainian Language (GRAC). The study material consisted of 45 short stories by the author. It is noted that the concept of DEATH belongs to universal concepts, as it is present in all cultures and languages and is a multifaceted notion. The works of Ukrainian linguists who study the concept of DEATH were analyzed, revealing the multifaceted nature of this concept and the main aspects of its study.

It is considered that the concept of DEATH is strongly negative, as it has many connotations, such as the end of life or rebirth, i.e., a process, to personification. Considering the paradigmatic structure of the concept, the study applied the Sketch Engine corpus analysis program. It was determined that for analysis, it is also appropriate to use such tools as Word List, Concordance, and Key Words.

The verbalizers of the concept of DEATH were identified and grouped into categories: signs of death (corpse, body, soul, eyes) and rituals (mourning, wailing, grave, cross, coffin, hands, feet). The words «death» and «life» (the opposite of death), as well as «earth», were separately identified. A search was conducted, and a considerable number of collocations with key words were obtained, analyzed for part-of-speech membership, length, and meaning. As a result, it was established that the author most often used verbal and prepositional collocations in a literal sense in his short stories.

Expressions that are authorial and original were identified, such as «the smallest sign of life», «the soul froze in the body», «the black grave sends out a loud moan», «the eyes fell out and rolled like dead stones on the ground». Vasyl Stefanyk interprets death not only as «the end of life», as evidenced by the definition of this concept in the «Dictionary of the Ukrainian Language», but much broader, for example, equating it with many rituals: farewell to the body, burial, etc. This indicates the breadth of his thinking, inclination towards imagery and metaphor, rich vocabulary, and an interesting worldview

Key words: concept, verbalization, corpus, death.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістичній науці дослідження категорії «концепт» займає чільне місце, оскільки він є надзвичайно складною та різноплановою сутністю. Про це, серед іншого, свідчить і той факт, що на сьогодні немає однозначного трактування самого терміна «концепт». З одного боку, це може бути пов'язано з тим, що дослідники фокусуються на різних аспектах поняття «концепт», а з іншого – що «концепт» як мисленнєва категорія створює великий простір для інтерпретації. Дослідженням категорії «концепт» займаються лінгвісти, філософи, логіки, психологи, культурологи. Для лінгвістів є ключовим розуміння концепту як одиницю культурної семантики. Він містить оціночні елементи з чітко вираженою чи прихованою позитивною або негативною конотацією, які асоціативно сприймають та розуміють носії певної лінгвокультури.

Концепт СМЕРТЬ належать до універсальних концептів, адже він наявний у всіх культурах та мовах та є багатозначним поняттям. Його розглядають під різним кутом зору та приписують певні сенси. Відповідно і вербалізація цього концепту є надзвичайно цікавою та унікальною для кожної лінгвокультури, що свідчить про актуальність пропонованого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна лінгвістика демонструє доволі значний інтерес до проблеми дослідження вербалізації концептів різних категорій, про що свідчать наявні праці дослідників на матеріалі різних мов. О. Шевченко фокусує свою увагу на аналізі поняття «концепт» в перекладному аспекті; М. Петришин досліджує концепт СМЕРТЬ на основі латинських прислів'їв і приказок; О. Джеріх цікавиться вербалізацією концепту СМЕРТЬ у німецькій лінгвокультурі, Л. Губа також досліджує художній концепт СМЕРТЬ на матеріалі німецької мови, а саме у новелах Германа Гессе. О. Бай розглядає концепт «Смерть» у творчості Данила Братковського; А. Раті аналізує способи відтворення концепту DEATH/СМЕРТЬ у перекладі (на матеріалі англійської літератури жахів); Ю. Єловська вивчає табуїзацію концепту СМЕРТЬ. Розглянемо ці праці детальніше.

Термін «концепт» походить від латинського «conceptus» [1]. Найпростішим його тлумаченням є «поняття». Проте у цій роботі ми будемо послуговуватися визначенням О.М Шевченко, яка наголошує, що «концепт – це те, що утворюється в нашій свідомість для позначення різноманітних уявлень» [2, с. 130].

Поняття «смерть» має чимало інтерпретацій в науці, літературі та загалом в житті. З наукової точки зору смерть трактують як фізичне завершення життя, а саме «припинення життєдіяльності організму і загибель його; припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині» як зазначено в Словнику української мови [3]. Однак, це поняття вживаються у різних значеннях, через пряме та непряме значення слова. У римській літературі, а саме в прислів'ях та приказках, це поняття М. Й. Петришин утотожнює з «звільненням від страждань», «страхом» та «неминучістю» [4, с. 67]. Тобто, смерть фігурує більше як метафоричне поняття. Адже тут зображають не саму смерть, а почуття чи емоції, які вона викликає. А в німецькій літературі лівова частка значень належить саме причинам смерті, тобто німці сприй-

мають смерть буквально (як завершення життя) і вивчають те, що ж її спричиняє. Авторка Олена Джеріх виділяє такі категорії: «Вбивство», «Самогубство», «Загибель на війні однієї людини», «Масова загибель на війні», «Смертельна загроза», «Героїчна смерть на полі бою» [5, с. 20]. І це цілком логічно, бо війни були дуже затяжними, тому більшість людей гинули там: хтось від рук ворога, а хтось власноруч. В українській літературі, на основі творчості Д. Братковського можемо простежити зовсім інші асоціації зі смертю, а саме причини смерті: «п'ятика та заробітки на чужині, розбійний напад на шляху, падіння з коня на полюванні, розтрощений човен під час бурі, випадковий постріл п'яного, пожежа, укуси змії, падіння в яму під час нічної подорожі, отрута з рук коханки, наїзд возу, падіння зі сходів тощо» [6, с. 145]. Це допомагає зрозуміти, що в українці та німці жили в зовсім інших умовах. Нас зображали як працьовитих селян, а їх – як військових. В англійській літературі жахів розуміння смерті досягло зовсім інших сенсів. У цьому жанрі Андріана Раті передає її через «опис тварини, опис тіла, воскресіння» [7, с. 70]. Ці значення відмінні від вищезгаданих, тому що тут смерть – це не кінець, а лише один з етапів, після якого є продовження. Також смерть отримує певні характеристики, які виражають через зображення певних рис живих істот. Якщо трактувати смерть як певну частину нашого шляху (перехід у потойбічне життя), то доречно згадати про ритуали, які супроводжували цей процес: «поховальні церемонії, поводження з померлим, ритуалізована поведінка живих на кладовищі тощо» [8, с. 164]. Для українців це має дуже важливе значення дотепер. Це немов шанування смерті. Тут важливо зазначити, що смерть дуже часто персоніфікують. За словами Лариси Губи, смерть постає як «як істота, тінь/привид, запеклий ворог, похмурий друг» у новелах Г. Гессе [9, с. 21–22]. Уособлення смерті є важливим під час вивчення концепту СМЕРТЬ. У багатьох людей перша асоціація – це істота в чорному плащі з косою.

Беручи до уваги увесь опрацьований матеріал, вважаємо, що концепт СМЕРТЬ є різко негативним поняттям, що має чимало конотацій: як от від закінчення життя чи переродження, тобто якогось процесу, до персоніфікації.

Мета дослідження полягає у виявленні вербалізаторів концепту СМЕРТЬ у новелах Василя Стефаника. Адже він не просто відомий український письменник, новеліст, але й майстер саме експресіоністичної новели. То ж вважаємо, що цікаво є проаналізувати, як експресіоніст сприймає та виражає поняття «смерть» у своїх коротких оповіданнях. Матеріалом дослідження слугували 45 новел автора, представлених у корпусі ГРАК.

Виклад основного матеріалу. ГРАК – це генеральний регіонально анований корпус української мови [10]. У цьому корпусі розміщені твори з 1816 до 2022 років 130 різних жанрів 30 тисяч авторів. Варто зауважити, що у його наповненні брали участь чимало студентів з Національного університету «Львівська політехніка» та Українського католицького університету. «Корпус призначений для здійснення лінгвістичних досліджень з граматики, лексики, історії української літературної мови, а також для використання під час укладання словників та граматик» [10].

Щоб здійснювати пошук безпосередньо в ГРАці потрібно скористатися програмою Sketch Engine. Перейшовши на Грак-17 (найновішу версію), потрапляємо на Dashboard (головну сторінку), де бачимо доступні функції корпусного менеджера. Обравши один з корпусів, ми можемо послуговуватися такими командами: Concordance, Word List та Keywords. На вкладці Concordance можна обрати рівень пошуку: Basic (простий) або Advanced (складний). На простому рівні можна ввести слово та обрати характеристики потрібних текстів. У результаті отримаємо усі знайдені словоформи в контекстах досліджуваних текстів. На складному рівні потрібно обрати, що вводити, : слово, лему, фразу, символ чи SQL та частину мови. Також доступні функції – обрати підкорпус, фільтр контексту, різноманітні характеристики текстів, що й простому рівні. Після отримання результатів (знайдених конкордансів) з'являються й інші функції: завантаження результатів (у різних форматах від вордівського документа до таблиці),

перегляд деталей (відображення результатів та саме здійснення пошуку), вибір випадкового прикладу, перетасовування, сортування (за алфавітом або тип тексту), фільтрування, наведення словникових прикладів, частотність (показано частоту використання різноманітних словоформ), конкорданс (показано, з якими словами поєднано шукане слово та частотність цих поєднань) роздільність слова у всьому корпусі (показано, чи слово використовуються в цілому корпусі чи лише в певному документі). За допомогою цих пошуків можна на матеріалі обраних творів дізнатися контексти, в яких використовується обране слово, з якими словами найчастіше використовується тощо. На вкладці Wordlist також є два рівні пошуку: простий та складний. На першому можна слово або лему (початкову форму) та її вміст, тобто її початок або кінець. Від кожного слова можна перейти до його контекстів. На вищому рівні є більший вибір функцій, наприклад характеристики текстів, мінімальна чи максимальна частота тощо. За допомогою вищезгаданих функцій можна дізнатися частоту слів, яка є потрібною для певних досліджень. На вкладці Keywords є лише складний рівень пошуку. Ввівши параметри ключових слів та корпусу, можна отримати дві таблиці. У першій продемонстровано слова (які вживаються один раз), а в іншій – два та більше разів. Ключові слова допомагають зрозуміти суть тексту чи корпусу тощо.

З огляду на парадигматичну структуру концепту, ми послуговувалися у нашій роботі програмою корпусного аналізу текстів Sketch Engine для визначення наповнення концептосфери СМЕРТЬ у новелах Василя Стефаника, Ми обрали певні ключові слова, за якими будемо здійснювати пошук у корпусі, та поділили їх на деякі підкатегорії: ознаки, причини, обряди, пов'язані зі смертю. Окремо ми виділили слова «смерть» та «життя». Далі розглянемо результати пошуків у корпусі.

Смерть (шукали як смерт*): знайдено 57 прикладів вживання. Серед знайдених конкордансів найчастіше трапляються такі сталі вирази: *на смерть* (12), *перед смертев* (*смертею*) (6), *по смерти* (5), *прийшла смерть* (5). Зі знайдених прикладів випливає, що саме поняття СМЕРТЬ найчастіше використовуються з прийменниками (рис. 1): на, перед, по. Це сталі сполуки, які мають пряме значення. Це може свідчити про те, що смерть – це подія вагома, що розділяє життя на до та після.

Рис. 1. Частота використання *смерть* у знайдених словосполучах

Життя (шукали як житт*): знайдено 24 приклади вживання: серед яких (6) стосуються смерті: *найменшого значка життя*, *життя скінчилося*, *нема життя*, *межи життям і смертю*, *ні життя ні смерти*, *життя наше фурети* (*кидати*) *будемо*. Знайдені словосполучення є різноманітними, серед них домінують прийменникові та дієслівні (рис. 2). Найчастотніші можна трактувати, як *бути на грані двох станів* (прийменникові) та *завершувати життя* (дієслівні). Вислови з цими частиною мови є сталими та мають переносне значення.

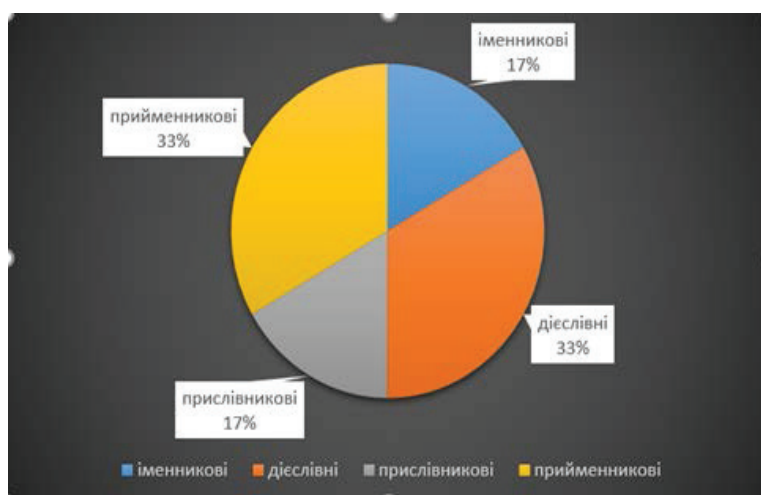

Рис. 2. Частота використання життя у знайдених словосполучах

Ознаки смерті: труп, тіло, душа, очи. Труп (шукали як труп*): знайдено 11 прикладів вживання, серед яких *на трупа* (2), *з трупом* (1), *коло голов трупів* (1). Як продемонстровано у прикладах, усі знайдені сполуки є прийменниковими непоширеними і використовуються лише в прямому значенні. Часто зустрічається слово *трупарня* (4). Тіло: знайдено 42 вживання, серед як (4) пов'язані зі смертю: *волочити моє біле тіло*, *тіло ще на лаві лежало*, *рвете тіло нагайками*, *кроїли тіло пугами*. Два знайдені приклади можна віднести до причин смерті. Серед знайдених прикладів щодо теми смерті можна зустріти лише дієслівні поширені конструкції. У 3 з 4 прикладів дія виконується над тілом, тобто його можна трактувати як неживий об'єкт. Душа: знайдено 64 приклади загалом, а смерті стосуються (8): *душу стратив*, *за страчену душу*, *душу озме*, *віддав свою душу*, *душу продав* (3), *душа замерзла в тілі*. З отриманих прикладів видно, що суттєво переважають дієслівні конструкції (рис. 3). Вони мають переносне значення та є сталими. Тут, як і з словом тіло, дія переважно виконується над об'єктом. Також варто звернути увагу, що хоча душа поняття абстрактне, але автор поєднує його з цілком реальними діями: *стратити*, *віддати*, *продати*.

Рис. 3. Частота використання душа у знайдених словосполучах

Очи: загалом 69 словосполук, з яких 5 стосуються смерті: *очи ми вібийте*, *на ті очи смерть чорний габій пускає*, *очи віпали і покотилися як мертве каміне по землі*, *очи померкнуть*, *замкнула очи*. З вищезазначених прикладів зрозуміло, що більшість сполук є дієслівними та

поширеними. Також варто згадати, що знайдені вислови мають як пряме: *очи ми вібийте*, так і переносне значення: *очи померкнуть*.

Обряди (*плакати, голосити, могила, хрест, трунва, руки, ноги*). Плакати (шукали як плак*, плач*) знайшли загалом 118 прикладів, 4 з яких стосуються нашої теми: *за ним плакали, нарід плавав, плач бухав, надбіг плач, як вітер*. Тут ми розглядали не лише слово плакати (дієслово), а й плач (іменник). Зі знайдених прикладів можна припустити, що фрази зі словом плакати вживаються лише в прямому значенні, а з плач – лише в переносному. Усі знайдені словосполучення є дієслівними. Голосити: знайшли 25 прикладів: *зачали голосити, плакали і голосили, як за братом рідним, дівки все голосили, чого голосити, дівчата голосять по звичаю жінок, гріх голосити, як нема вмерлого*, лише 6 з них підходять нам за темою. Тут більшість сполук є дієслівними. Усі з них з прямим значенням. Знайдені вирази дають підставу думати, що голосять лише жінки та здебільшого за своїми родичами. Могила: загалом 48 слововживань: *ще на старій могилі, лежить тут на могилі, вже в могилі, помандрував на могилу, відвезти на могилу, коло голови могили, сипали могилу, в дилеку могилу везу, покладу в могилу*. З огляду на частини мови, є 3 прийменникових та 6 дієслівних виразів (рис. 4). Більшість знайдених словосполучень є непоширеними та усі з них вживаються в прямому значенні. У вищезгаданих прикладах присутні характеристики могили: *стара, далека*.

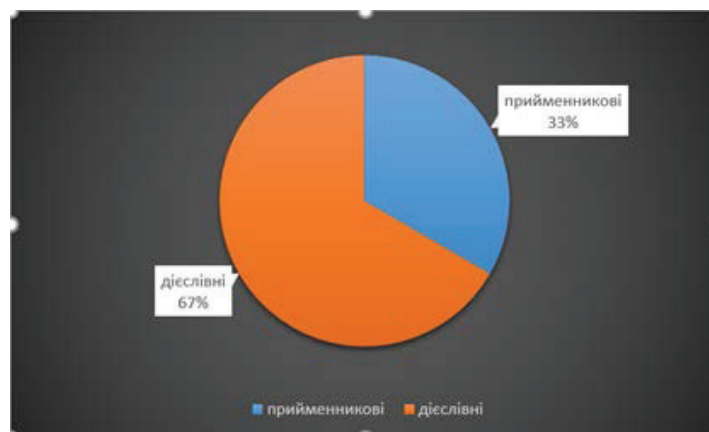

Рис. 4. Частота використання могила у знайдених словосполучах

Хрест (шукали як хрест*): знайдено 70 прикладів, з яких 30 пов'язані зі смертю: *держить чорний хрест, тоненький хресток, на животі був хрест, хрести дубові в їх головах похилилися, несе хрест, не було намальованого хреста, дубовий хрест, поміж ті хрести*. Тут, як і в інших вищезгаданих прикладах, переважають дієслівні словосполучення (рис. 5). Крім того, тут з'являються прикметникові непоширені фрази, які дають характеристику хреста: *дубовий, тонесенький, чорний, дубовий*. Усі інші вирази є поширеними. Загалом усі словосполучення використані в прямому значенні.

Трунва: є 10 прикладів: *хлопчики несуть трунву (2), за трунвою (2), лежили в трунву (2), обстругана трунва*. За частиномовною належністю є і дієслівні, і прийменникові, і прикметникові сполуки. Усі є не поширеними та вжитими у прямому значенні. **Руки**: загалом 129 словосполук, з яких 4 пов'язані зі смертю: *руки навхрест складете, і від тяжкої руки Господа милосердного, (свічку) дати у руки і засвітити, кладе руки навхрест*. З поданих прикладів видно, що 3 з 4 словосполучень є дієслівними, непоширеними, вжиті в прямому значенні. Одна з фраз є іменною має непряме значення. Вона наводить на думку, що причиною смерті може бути сам Бог. **Ноги**: загалом 72 слововживання, з яких 5 пов'язані зі смертю: *цілував*

ноги сина, ноги пропали як у мраці, ноги, як колоди, вперед ноги, ноги за собою тягати. Серед зазначених прикладів є 3 дієслівні, 1 прийменникові та 1 іменникові. Лише остання вжита в переносному значенні та її можна віднести до ознак смерті. Усі дієслівні є поширеними, а інші – не поширеними.

Рис. 5. Частота використання хрест у знайдених словосполученнях

Земля загалом 215 одиниць, з яких 9 описують смерть: *запорнав в землю, закопаю у цю нашу землю, війна поклала в сиру землю, гадає собі земля, земля его з'їла, ти підеш сиру землю їсти, впадеш і земля тобі розступиться, пішла в землю, таке гидке тіло земля не годна пролігнути*. Усі зі згаданих словосполучень є дієслівними та поширеними. У 4 з 9 прикладів земля персоніфікована і може гадати, їсти, пролігнути. Ці вирази мають переносне значення. У цих висловах єдиною та основною характеристикою землі є сира.

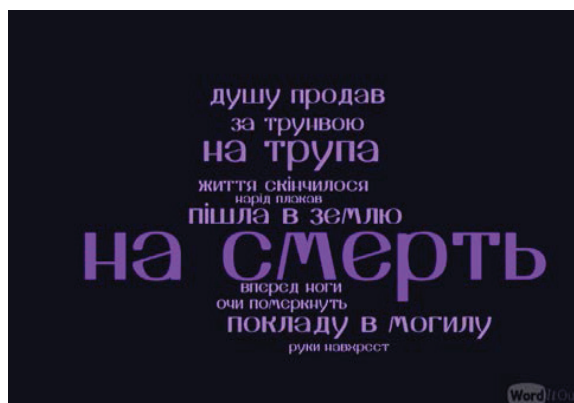
Проаналізувавши отримані в результаті пошуків конкорданси, ми виявили, що для вираження смерті Василь Стефаник переважно використовував дієслівні та прийменникові словосполучення в прямому значенні. Вони були як поширеними, так і не поширеними та мали різні значення (прямі та переносні). Серед знайдених найбільше є виразів саме з ключовим словом *смерть*, трохи рідше трапляються вирази про обряди, які виконують під час прощання та поховання людини. Це продемонстровано в табл. 1 та в хмарі слів.

Таблиця 1

Частотність вживання ключових слів

Слово	Загальна частотність	Частотність у контексті смерті
Смерть	57	28
Життя	24	6
Труп	11	2
Тіло	42	4
Душа	64	8
Очи	69	5
Плакати	118	4
Голосити	25	6
Могила	48	9
Хрест	70	30
Трунва	10	7
Руки	129	4
Ноги	72	5
Земля	215	9

Хмара слів:

Деякі поняття були персоніфіковані, наприклад *смерть прийшла, гадає собі земля, земля єго з'їла*. Крім того, були виявлені вирази, що є авторськими, оригінальними: *найменшого значка життя, душа замерзла в тілі, на ті очі смерть чорний габій пускає, очі віпали і покотилися як мертво каміне по землі*.

Висновки. Застосування програм Sketch Engine та інших вищевказаних інструментів корпусу ГРАК дозволило максимально точно визначити вербалізатори концепту СМЕРТЬ, а також їх частоту в новелах Василя Стефаника. Він трактує смерть не лише як «завершення життя» (так зазначено в СУМ), а значно ширше, наприклад, утотожнює її з багатьма обрядами: прощання з тілом, проведення до могили, саме поховання. Це свідчить про широкість його мислення, схильність до образності та метафоричності, багату лексику та цікавий світогляд.

Перспективу подальших розвідок вбачаємо у дослідженні авторського стилю Василя Стефаника за допомогою корпусних технологій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/>
2. Шевченко О. М. Поняття концепту в сучасній перекладознавчій парадигмі. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2021. №48. С. 128–131.
3. Словник UA. Портал української мови та культури. URL: <https://slovnuk.ua/>
4. Петришин М. Й. Концепт смерть у латинських прислів'ях та приказках. *Закарпатські філологічні студії*. 2018. №4. С. 63–67.
5. Джеріх О. Вербалізація концепту «СМЕРТЬ» у німецькій лінгвокультурі. Актуальні питання вивчення германських, романських і слов'янських мов і літератур та методики викладання іноземних мов : стаття доп. учасн. всеукр. наук. конф. (м. Вінниця, 25 квітня 2019 р.). С. 17–20.
6. Бай О. С. Концепт «Смерть» у творчості Данила Братковського. *Київські полоністичні студії*. 2020. №36. С. 139–149.
7. Раті А. О. Відтворення концепту DEATH/СМЕРТЬ у перекладі (на матеріалі англomовної літератури жахів). *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах*. 2014. №30. С. 62–71.
8. Єловська Ю. В. Табуїзація концепту смерті. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2016. №14. С. 162–170.
9. Губа Л. В. Художній концепт смерть у новелах Германа Гессе. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія «Філологія»*. 2019. № 5(73). С. 20–22.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ:

10. ГРАК. URL: <https://uacorpus.org/Kyiv/ua>